

ਸੁਖਪਾਲ ਨੇ ਇਹ ਕਾਲਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕਿਉਂ, ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿੰਜ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—ਏਨ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਕਾਲਮ ‘ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਗਾਰਾ’ ਰਚਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਹੇਗਾ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹੇ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ-ਅਨੁਭਵ ਰਚਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਮਾਰਤ ਉਸਰਨ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਚਿੰਤਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਲੇਖਕ ਨਿਰਾ ‘ਹਾਲਾਤ’ ਜਾਂ ‘ਬੀਤੇ ਵੇਲੇ’ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ‘ਆਪਣੀ’ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਜਵੰਤ ਗਿੱਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਚੰਗਾ ਲੇਖਕ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਜ-ਮੁਖਤਾ ਨੇ ਕਈ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਚੰਗਾ ਬੰਦਾ ਹੋਣਾ, ਚੰਗਾ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਰਦੂ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਚੌਠੇ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਯੁੱਧ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਘੁਲਦਾ ਹੈ? ਆਪਣੀ ‘ਚੰਗਿਆਈ’ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਰਖਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮੀ ਜਾਂ ਬੁਰਿਆਈ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਝਦਾ ਹੈ—ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਏਸ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਪਾਲ ਦਾ ਇਹ ਕਾਲਮ ਏਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਜਵਾਬਾਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੇਗਾ।”

ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ‘ਨਿਰਮਾਣ’ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ

‘ਲੀਵਜ਼ ਆਫ਼ ਗ੍ਰਾਸ’ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਨ 1855 ਵਿਚ ਛਪੀ ਤਾਂ ਇਹਦਾ 36 ਸਾਲਾ ਲੇਖਕ ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ‘ਗੰਦਾ ਸਾਹਿਤ’ ਲਿਖਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਓਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਵੀ ਜੌਹਨ ਗ੍ਰੀਨਲੀਫ਼ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਕਿਤਾਬ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਆਲੋਚਕ ਰੂਡਸ ਗ੍ਰੀਵੋਲਡ ਨੇ ਏਹਨੂੰ ‘ਰੂੜੀ ਦਾ ਢੇਰ’ ਐਲਾਨਿਆ। ਸੰਨ 1982 ਵਿਚ ‘ਨਿਊ ਇੰਗਲੈਂਡ ਸੁਸਾਇਟੀ ਫਾਰ ਸੱਪੋਜ਼ਨ ਆਫ਼ ਵਾਈਸ’ ਵੱਲੋਂ ‘ਅਸ਼ਲੀਲ’ ਆਖ ਦੁਰਕਾਰਨ ਸਦਕਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੇਮਜ਼ ਐਂਸਗ੍ਰੈਂਡ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਦੁਬਾਰਾ ਛਾਪਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਵਿਟਮੈਨ ਨੇ ਏਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ 37 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਨੌਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਛਾਪੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 95 ਸਫ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ 12 ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਨ, 1992 ਦੀ ਆਖਰੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 400 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਏਦਾਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਵੀਂ ਛਾਪ ਇਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਵਿਕ ਗਈ।

ਵਿਟਮੈਨ ਏਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਆਖਦਾ ਸੀ—‘ਜਦ ਮੈਂ ਉਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜੋ ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਂ ਤਾਂ ਏਹ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?’ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ‘ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਓਨਾ ਹੀ ਏਹਦੇ ਪਲ ਪਲ ਬਦਲ ਜਾਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੰਢਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਟਮੈਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਤੇ ਦਾਂਤੇ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਸਵਾ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ‘ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਕਵੀ’ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੈਰਲਡ ਬਲੂਮ ਆਖੇਗਾ : ‘ਤੁਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਮਰੀਕਨ ਹੋ ਤਾਂ ਵਿਟਮੈਨ ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਮਾਤ-ਪਿਤਾ ਹੈ।’

ਸੰਨ 1892 ਵਿਚ ਅਖਬਾਰ ‘ਦ ਨਿਊਯਾਰਕ ਹੈਰਲਡ’ ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਪਿਆ : ‘ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਆਦਰ ਸਹਿਤ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ’ ਜਿਸ ‘ਤੇ ਉਹ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਧ-ਪਚੱਧੇ ਰੂਪ ਪਿਛਲੇ ਪੈਂਤੀ-ਚਾਲਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਨਸ਼ਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਏਹ ਪੁਸਤਕ ਹੁਣ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਅਧੂਰੀ ਤੇ ਕਮੀਆਂ ਭਰੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਏਸ ਆਖ਼ਰੀ ਜਿਲਦ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਏਹ ਉਹਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਾਵਿ-ਉਚਾਰਣ ਹੈ।’

ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਵਿਟਮੈਨ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ।

ਵਿਟਮੈਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਨਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਹਰ ਵਾਰੀ ‘ਨਵੀਂ ਪੁਸਤਕ’ ਨਵੇਂ ਨਾ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਾਲੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਰੱਥ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ? ਲੇਖਕ ਜੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਕਿਉਂ ਤੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ? ਲੇਖਕ ਰੱਬ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰਗ਼ਜ਼ਰ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਸ਼ੈ-ਮੁਖਤਾ ਤੇ ਪਰ-ਮੁਖਤਾ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ? ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ, ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਾਲੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ?

ਏਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੁਹਾਡੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਡਗਲੈਸ ਮੈਕਲੇਨ ਸੀ। ਇਹ ਲੇਖ ਓਸੇ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ‘ਦ ਐਟਲਾਂਟਿਕ’ ਪਰਚੇ ਲਈ ਡਗਲਸ ਮੈਕਲੇਨ ਵੱਲੋਂ ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੈਨੂੰ ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ ਹੁਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜੀ। ਮੈਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ।

* * *

ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਪਿਉ ਦੇ ਘਰ ਸੰਨ 1963 ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ। ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਗਰੋਂ ਅੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਉਹ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਜਾਣ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਏਹਦੇ ‘ਚ ਕੈਦ ਹੈ। ‘ਸੁਤੰਤਰ’ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਰਤ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਮਨੋਰੋਗ-ਇਲਾਜ ਦੇ ਕਲੀਨਿਕ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਨਿਊਯਾਰਕ, ਪੈਰਿਸ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਆ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1990 ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਟਿਕ ਗਿਆ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। 12 ਗੱਦ ਰਚਨਾਵਾਂ, 5 ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ, 5 ਸਟੇਜ ਨਾਟਕ, 1 ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ 1 ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਚੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ, ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ 7 ਸਵਿੱਸ ਸਾਹਿਤਕ ਇਨਾਮਾਂ ਦਾ ਜੇਤੂ ਹੈ। ਸੰਨ 2013 ਵਿਚ ਉਹ ਮੈਨ-ਬੁਕਰ ਇਨਾਮ ਲਈ ਵੀ ਸੂਚੀਬੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਈਕਲ ਹੋਫਮੈਨ ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਜਰਮਨ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ‘ਅਦਰ ਪ੍ਰੈਸ’ ਨੇ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ : ‘ਸੈਵਨ ਯੀਅਰਜ਼’, ‘ਐਗਨਿਜ਼’, ‘ਦ ਅਨਫੋਰਮਡ ਲੈਂਡਸਕੇਪ’, ‘ਐਨ ਏ ਡੇਅ ਲਾਈਕ ਦਿਸ’, ਅਤੇ ‘ਸਟ੍ਰੇਂਜ ਗਾਰਡਨ ਅਦਰ ਸਟੋਰੀਜ਼’।

ਸਟੈਮ ਨਿਮਰ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖਕ (ਜਾਰਜ ਪੈਰੇ) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ‘ਛਾਲ’ ਵਾਂਗ ਬਖਾਨਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤਜਰਬੇ ਵਾਂਗੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ—ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਬੋਲਣਾ, ‘ਹੁਕਮ’ ਮੰਨਣਾ ਜਾਂ ਬਹਿਸ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਰਚਨਾਤਮਕ ਨਿਮਰਤਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਨਿਮਰਤਾ ਕਈ ਥਾਈਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਲਹਿਦਾ ਗੁਣ ਹਨ। ਜਾਰਜ ਸਟੈਮ ਰਚਨਾਤਮਕ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਏਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਏਸ ਲਈ ਸਮਝਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਉੱਚੇ ਬੋਲ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਨਾਨਕ ਦੇ ‘ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲਿ’ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿਕ ਬੋਲ ਨਾਲੋਂ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਵਧੇਰੇ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੂਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਸਨ। ਫ਼ਰੀਦ

ਦੀ ਸ੍ਰੈ-ਆਲੋਚਕ ਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪਾਈ ਵੰਗਾਰ ਵੱਧ ਧੂੰਹਦੀ ਹੈ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੂਫੀ ਬਾਬੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ, ਕਰੜੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਹ ਧਿਆਨ-ਖਿੱਚੂ ਸੁਭਾਅ ਸਾਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪਿਛਾਹ ਰੱਖ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਮਕਦਾਰ ਜਾਂ ਭਾਰ-ਪਾਉ ਅਲੰਕਾਰ ਭਰਨੇ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਤਰੀਕੇ ਕਰਨਾ, ਏਸ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਭੁੱਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: “ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਚੀਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਸਹਿਤ ਜ਼ਖ਼ਮ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਸੈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੁਤੇਸਿੱਧ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪਾਤਰ ਹੀ ਹੋਣ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ‘ਵਰਤਣ’ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ?”

ਮੈਕਲੇਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ—‘ਆਲ ਡੇਜ਼ ਆਰ ਨਾਟੀਟ’ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਟਕ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਰਨੋਂ ਇਜ਼ਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਕਾਚੌਂਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਖਮ ਅਹਿਸਾਸ-ਬਿਆਨੀ ‘ਤੇ ਧਿਆਨ ਧਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ—ਵਧੀਆ ਰਚਨਾ ਨਿਮਰ, ਰੋਜ਼ਮੱਰਾ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਤੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਟੈਮ ਡਰਾਮੇ ਨੂੰ ਖਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਏਹਨੂੰ ਅਣਹੋਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੱਭਦਾ ਤੇ ਅਣਬੁੱਝ ਵੇਲਿਆਂ ‘ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਹੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ‘ਆਲ ਡੇਜ਼ ਆਰ ਨਾਈਟਸ’ ਰਚਨਾ ਜਾਨਲੇਵਾ ਦੁਰਘਟਨਾ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕੋਈ ਜੋੜਾ ਰਾਤੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦੌਰਾਨ ਪੀ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਪਰਤਦਿਆਂ ਕਾਰ ਹਾਦਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਚ ਗਈ ਪਤਨੀ, ਜੋ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ-ਹੋਸਟ ਹੈ, ਨਾਲ ਏਦੂੰ ਮਾੜੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਏਨੀ ਬਦਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਛਾਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਦਾ ਨੱਕ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕੰਨ ਕੁਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾੜਾ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹੇ ਹਾਦਸੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ‘ਸੁਆਦ’ ਲਏਗਾ, ਵੇਰਵੇ-ਦਰ-ਵੇਰਵੇ ਬਖਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ—ਉਡਦੇ ਚੰਗਿਆੜਿਆਂ ਜਾਂ ਵੱਢ-ਮਾਰਦੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬਸ ਨਿੱਕਾ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸੁਰਤ ਏਸ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾ ਮਗਰੋਂ ਬਚ ਗਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ? ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਏਹੀ ਹੈ ਨਾ...।”

* * *

“ਫਰੈਂਚ ਲੇਖਕ ਜਾਰਜ ਪੈਰੇ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਏ ਮੈਨ ਐਸਲੀਪ’ ਸਾਦੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ। ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਛਪੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਣਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮੈਂ ਏਹਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਰੈਂਚ ਤੇ ਜਰਮਨ—ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਏਹਦਾ ਨਾਇਕ ਅੱਲ੍ਹੜ ਉਮਰ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ।

ਕਿਤਾਬ ਏਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਪੋਪਰ ਦੇਣੋਂ ਫਰਲੇ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਏਦਾਂ ਕਰਨੋਂ ਕੋਈ ਰੋਕ ਤਾਂ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਏਦਾਂ ਕਰ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਉਹ ‘ਸੁਤੰਤਰ’ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਐਸਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉੱਕਾ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਜੀਹਨੂੰ ਕਰਨ ‘ਤੇ ਉਹਦਾ ਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ—ਉਹਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾ ਚੁੱਕਣਾ ਉਹਨੂੰ ‘ਖਾਸਾ’ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ—ਲਗਪਗ ‘ਜੀਨੀਅਸ’। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਏਹਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਏਦਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਮੰਨੀਏ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨੀਏ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਜਿਉਣਾ ਲਗਭਗ ਬੰਦ ਹੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਰੋਜ਼ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕੋ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸਿਰੇ ਤਕ ਪੂਰਾ ਪੜ੍ਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਬਸ...ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਚਿਰ ਤਕ ਲਗਭਗ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਏਵੇਂ ਈ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੇਲਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਵਰਗਾ ਸਾਂ—ਅਪਹੁੰਚ, ਬੇਪਰਵਾਹ, ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ‘ਨਾਂਹ’ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ 20 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹ ‘ਸਿਆਣਾ ਲੇਖਕ’ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰੱਬ ਵਾਂਗ ਹਰ ਵਸਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ‘ਉਤਾਂਹ’ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ‘ਉਪਰੋਂ ਵੇਖਦਾ’, ‘ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ’। ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਲੋਕਾਰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀਆਂ ‘ਮਹਾਨ ਕਿਤਾਬਾਂ’ ਲਿਖਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪੈਰਾਂਬਰ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਕਿਵੇਂ ਜੀਣਾ’ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? (ਸ਼ਾਇਦ ਏਹ ਮੇਰੀ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਵਿੱਸ ਬੰਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ? ਪਰ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਹਾਂ।

‘ਰੱਬ’ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ)।

ਫੇਰ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਕੁਝ ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਚੇ ਥੜ੍ਹੇ ਥੱਲੇ ਪਟਕਾਅ ਮਾਰਿਆ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਾਦੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਬੱਚੇ ਜੰਮ ਪਏ। ਪਰ ਏਦਾਂ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਮ-ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਜੀਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਗੰਦੇ ਪੋਤੜੇ ਧੋਣ ਡੂੰਢੇ ਹੋਵੋ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ‘ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ’ ਜਾਂ ‘ਵੱਡਾ ਬੰਦਾ’ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਲਹਿ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ—ਮੇਰੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਮਣਿਆਂ, ਮਾਵਾਂ, ਪਿਓਆਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਸਾਂ... ‘ਏ ਮੈਨ ਅਸਲੀਪ’ ਦੇ ਨਾਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਏਹੋ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਮੁੰਡਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ। ਬਸ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ—ਨਾਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ‘ਤੂੰ’ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਸ਼ਾਇਦ ਏਹ ਸੂਤਰਧਾਰ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਲੁਕਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ। ਇਹ ਸੂਤਰਧਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹੈ)। ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ‘ਆਜ਼ਾਦੀ’ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ‘ਉੱਚੇ ਹੋਣ’ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਲਈ ਛੁਟਿਆਉਂਦਿਆਂ ਆਖਦਾ ਹੈ :

“ਤੂੰ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਹੋ ਕੇ ਕੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਏਹ ਇਕੱਲ ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ। ਸਿਰਫ ਫਲੇਡਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਾਦੂਮਈ ਮਿਰਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਜੀਹਦੀ ਤਲਹੱਟੀ ਵਿਚ ਖਾਣ ਜਿੱਡਾ ਡੂੰਘਾ ਟੋਇਆ ਲੁਕਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਬਸ ਏਨੀ ਹੀ ਸੀ ਤੂੰ ਇਕੱਲਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ‘ਬਚਣਾ’ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੈਂ ਏਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਤੁੱਛਤਾ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਤੂੰ ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਕਵਚ ਵਾਂਗੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਜਗ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਪੁਲ ਢਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੂੰ ਸੀ, ਇਕ ਨਾਗਿਟੋਨਾ ਕਿਣਕਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਸਾਰ ਜੋ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੇ ਭਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਤੈਥੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਢੱਠਾ, ਨਾ ਉਸਰਿਆ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਕ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਤੂੰ ਏਨਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਿਆ—ਸ਼ਹਿਰ ਦੁਆਲੇ, ਸੜਕਾਂ ਚੁਰਾਹਿਆਂ, ਚਾਰਦੀਵਾਰੀਆਂ, ਪਾਰਕਾਂ ਦੁਆਲੇ—ਮੀਲਾਂ ਮੀਲ ਭੱਲਿਆ ਤੇ ਬਸ। ਕਰਮ—ਕੁਝ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਤੂੰ ਜੋ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਤੇਰੀ ਇਕੱਲ ਤੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲਤਾ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਭਟਕਣ ਹੀ ਸੀ। ਤੇਰੀ ‘ਬਗਾਵਤ’, ਤੇਰੇ ਝੱਲ—ਬੇਮਕਸਦ ਵਹਿਣ ਸਨ ਤੇ ਢਕਵੰਜ ਸਨ ਆਪਣੇ ਨਿਗੂਣੇਪਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁਕਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ। ਤੇਰੀ ਹੋਂਦ, ਨਿਰੀ ਆਮ, ਰਸਮੀ ਤੇ ਮੱਧਲੀ ਸੀ, ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਜਾਂ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ। ਉਂਜ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾੜੀ, ਅਜੀਬ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਤੂੰ ਨਾ ਏਹਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਏਹਦੇ ਨਾਲ ਲੜਿਆ, ਭੱਜਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਬਸ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਪਖੰਡ ਜਿਹਾ ਸਿਰਜ ਲਿਆ, ਆਪਣੇ ‘ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ’ ਨੂੰ ਹੋਣ ਦਾ। ਏਦੂੰ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਤੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਹੀ ਭੱਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਓਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ। ਤੂੰ ਕੁੱਬਾ ਜਾਂ ਥਥਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਲੂਲੂ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਲੰਗੜਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਜਾਂਦਾ। ਤੂੰ ਤੁੱਛ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ—ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਸਹੀ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੀ ਬਣਦਾ। ਪਰ ਹੁਣ ? ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ...”

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਏਸ ‘ਸੱਚ’ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਮੁੰਡੇ ਅੰਦਰ ਕਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ (ਕਥਾ ਵਿਚ) ਜੋ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੀੜ ਵਿਚ ਬਾਕੀਆਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਹੈ ? ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਇਲਹਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਗੈਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਭਿਆਨਕ ਹਾਦਸਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰੀ ਗੱਲ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਐਵੇਂ ਨਿੱਕੀ ਤੇ ਕਹਿ ਲਉ ਨਿਕੰਮੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭਿੱਜਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਮੁੰਡੇ ਅੰਦਰਲਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਆਖਦਾ ਹੈ—“ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਏਸ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਹਾਦ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਾਲ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤੂੰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਲਈ ਅਛੋਹ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਭਿੱਜ ਜਾਣ ਵਰਗੀਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ...ਤੂੰ ਖੁਦ ਆਮ ਜਣਾ ਹੈਂ...ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ...ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਸਟੇਸ਼ਨ ‘ਤੇ ਗੱਡੀ ਉਡੀਕਦਾ...ਆਮ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੀਂਹ ਦੇ ਠਹਿਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ...”

ਜਿਵੇਂ ਪੇਪਰ ਨਾ ਦੇਣ ਵਰਗੀ ਆਮ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜਾਰਜ ਪੈਰੇ ਏਨਾ ਸਾਦਾ-ਉਲਝਿਆ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਵਰਗੀ ਮਾਮੂਲੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਉਹ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਸੈ-ਅਹਿਸਾਸ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹਦਾ ਪਾਤਰ ਏਸ ਪਲ ਉਸ ਨਿਆਸਰੀ ਭੀੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਭਿੱਜਣੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪੈਰਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਕੋਲਿਆਂ, ਸ਼ਤੀਰਾਂ, ਮਹਿਰਾਬਾਂ, ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਟੀਨ ਦੇ ਛੱਪਰਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲੱਭਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੈਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਵਾਪਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ 'ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ' ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਹੈ, ਸੱਚ ਉਘਾੜਣ ਲਈ। ਏਸ ਬਿੰਬ ਦਾ 'ਛੋਟਾਪਣ' ਹੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਵਡੱਪਣ, ਵਡੱਪਣ ਦੀ ਹਵਾਸ ਅਤੇ 'ਮਹਾਨ ਉਮੰਗਾਂ' ਨੂੰ ਚੀਰ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਨਿਆਣਾਪਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿ ਅਸੀਂ 'ਅਮਰ' ਜਾਂ 'ਅਕਾਲ' ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਬੋਲਿਆ ਬਚਨ 'ਆਖਰੀ' ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਆਖਰਕਾਰ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਾਂ—ਅਸੀਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਹਾਂ, ਉਹਦੇ ਸੱਚ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਏ ਗਏ ਤੇ ਲੰਘੇ ਲੱਖਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਵੀ ਭੁਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਲੱਖ ਸ਼ੋਹਰਤ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਾਠਕ, ਸੈਆਂ ਖ਼ਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ, ਵੀਹ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਦਸ ਇਨਾਮ ਜੇ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਹੀ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਭਿੱਜਣ ਤੋਂ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਖਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਹਾਲ ਪੁੱਛ ਲਏ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਖਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਤੇ ਤਾੜੀਆਂ, ਏਹ 'ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ' ਉਸ ਹਵਾਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਲੁਕ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਵਾਂਗ 'ਸੁਰੱਖਿਅਤ' ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਹ ਹਾਸਲਤਾਵਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ 'ਵੱਡਾ ਤੇ ਵੱਖਰਾ' ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਕੋਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝਣ ਲਈ ਏਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਸਨ।

ਹਵਾਈ ਕਿਲਿਓਂ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਡਾਢੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੋਪਣ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਵਡੱਪਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਡਾ ਕੰਮ 'ਸੌਖਾ' ਤਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਿਗੂਣੇਪਣ ਦਾ ਸਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਗਹਿਰਾ' ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਵੈਸੇ ਜੁਆਨ ਉਮਰੇ ਅਜਿਹੇ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਅੱਪੜ ਸਕਣ ਟੇਢੀ ਖੀਰ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਘੁੰਮੰਡੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੇਖਕ ਅਰਨੈਸਟ ਹੈਮਿੰਗਵੇ, ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ (ਬਹਿ) ਰੂਪ ਤਕੜੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਬਾਪੂ, ਛੋਟਾ ਲੜਾਕੂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਮੱਛੀ ਫੜਾਕੂ ਵਾਲਾ ਘੜ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹ (ਪਾਠਕਾਂ ਸਮੇਤ) ਸਭ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਦਾਂ ਦਾ ਵੇਖੀਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਏਸ ਮਦਾਰੀਪੁਣੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਤਕੜਾ' ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤੀ ਸਿਆਣੀ ਜਾਂ ਵਡੱਪਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਹਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ ਜਾਂ ਏਸ ਵਿਚ ਕਿ ਲੇਖਕ 'ਕਿੱਡਾ ਕੁ ਵੱਡਾ ਮਰਦ' ਹੈ? ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਦਾ ਬੁੱਲ-ਫਾਈਟਰ ਹੋਣਾ ਉਹਦੇ ਲਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਕੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ—ਏਦਾਂ ਦੀ ਪੋਸਟਰਬਾਜ਼ੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਲਿਖੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਜਦ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਏ ਹੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਉਛਲ ਕੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰੇ ਜਾਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਫਿਰੇ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਖਿੜ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਉਹਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਾ ਲੜਾਕੂ ਪੱਠਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ, ਸਿਦਕੀ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ 'ਤੇ ਦਿਨ ਭਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਉਂਜ ਏਸ ਵੱਡ-ਪੁਣੇ ਦੇ ਨਾਟਕ ਲਈ ਸਦਾ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਦੇਣਾ, ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਡੀ ਅਚੇਤ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਖ਼ਾਸ ਵਧੀਆ ਤੇ ਆਮ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇ ਬੰਦੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ 'ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ' ਵੇਖ ਸਕੀਏ।

ਪਾਠਕ ਵਜੋਂ ਏਹ ਸਾਡੀ 'ਲੋੜ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਸਾਡੀ 'ਤਾਂਘ' ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਪਾਠਕ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਦਾ 'ਹਉਮੈ ਯੋਗ' ਹੋਣਾ ਪਾਠਕ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਣ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਾਈਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਹਉਮੈ ਪਾਠਕ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹੈ ਇਹ ਬਚਕਾਨੀ ਗੱਲ ਹੀ। ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰੌੜ ਹੋਣਾ ਵੱਖਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ

ਰਚਨਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਦਿਆਨਤਾਰੀ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੈ-ਨਾਟਕਪੁਣਾ ਰਚਾਉਣ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ 'ਲਾਈਟ ਐਂਡ ਸਾਊਂਡ' ਵਿਚ ਭਿਓਂ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਕਾਫ਼ੀ ਆਮ ਹੈ। ਏਹ ਡਰਾਮਾ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵਾਧੂ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾਂ। ਏਸ ਨਵੀਂ ਲੇਖਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ, ਕਤਲ ਜਾਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਘਟਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਤੁੰਨੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਦਾਂ ਕਰਨਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ 'ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਉਣਾ' ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਘਟੀਆ ਮਾਰਕਾ ਯੱਭਲ ਪੱਥਰ ਹੈ। ਜੁਆਨ ਲੇਖਕ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਦਾਂ ਛੋਟੀ ਤੇ ਵੱਧ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ 'ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨਾ' ਜਾਂ 'ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਉਘਾੜਣ' ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਹੇਠ ਏਦਾਂ ਦੀ ਪੁਤਲੀਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਮਨਸ਼ਾ ਸਿਰਫ਼ ਧਮਾਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਪਾਠਕ ਏਸ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆਂ ਹੀ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ)। ਇਹ ਕੁੜੀ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਏ ਪਰ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਹਨੇ ਬੰਦੇ 'ਮਾਰੇ' ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਰੂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੱਧ 'ਨਿਰਭਰ' ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਬੇਹੱਦ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ 'ਸੌਖੀ ਵਿਧੀ' ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ।

ਐਸੇ ਮਾਰੋਲ ਵਿਚ ਜਦ ਜਾਰਜ ਪੈਰੇ ਅੱਲ੍ਹੜ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਪਲਾਟ ਉਸਾਰਦਾ, ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਖਾਹਮਖਾਹ 'ਕੁੱਬਰ' ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੋਇਆ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਡਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਈਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ—ਆਮ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੱਧਮ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਜੋ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੇਲਗੀ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤਬਦੀਲੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀ, ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਖਾ ਪਰ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਏਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੋ—ਸਾਡਾ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਲਗਭਗ 99% ਕੱਲ੍ਹ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਏਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਾਰੇ ਜਾਈਏ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਕਿ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਘਸੋੜ ਰਹੇ ਹਾਂ? ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਮਾਰਨਾ ਵੱਧ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਿੰਵ ਸਿੱਝਣਾ ਹੈ? ਕਿਵੇਂ ਜੀਵੀ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਦ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਰਿਹਾ? ਏਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 'ਏ ਮੈਨ ਐਸਲੀਪ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚੋਂ, ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪੈਰਾ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸਤਰ ਦਾ ਇਕ ਟੋਟਾ, ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਲਿਆ। ਏਹ ਸਤਰ ਸੀ—

“ਬਸ...ਏਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਤਾ ਪਛੇਤੇ, ਜ਼ਰਾ ਅਗੇਤੇ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ 'ਆਰੰਭ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭੋ ਕੁਝ ਬਸ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ...।”

ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹਲੁਣਾ ਵੱਡੇ ਕਰਤਬਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ, ਫੇਰ ਉਹਦਾ ਬਖਾਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਕਰਨਾ ਸਹਿਜ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਬਾਹਰਲੇ ਨਿੱਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹਾਂ—ਵੇਖੋ, ਇਹ ਰੁੱਖ ਨੇ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਤੇ 'ਡੂੰਘੇ' ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ 'ਕੱਲੇ' ਕੱਲੇ ਬੂਟੇ ਦਿਸਣ ਲੱਗਦੇ ਨੇ, ਏਹ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 20 ਕੁ ਕਿਸਮਾਂ ਨੇ। ਏਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ 20 ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੱਤੇ, 20 ਉਚਾਈਆਂ, 20 ਪਸਾਰ, 20 ਰੰਗ, 20 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ, 20 ਵਿਧੀਆਂ ਆਪਣੀ ਨਸਲ ਵਧਾਉਣ ਦੀਆਂ, ਵੀਹ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵ ਜਿਹੜੇ ਵੱਧੋ-ਵੱਧਰੇ ਬੂਟਿਆਂ ਕੋਲ ਪਨਾਹ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀਹੋ ਵੀਹ...। ਹੁਣ ਏਹੀ 'ਨਿਰਾ ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਜੰਗਲ' ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸਪੇਸ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਏਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ 'ਵਾਪਰਨਾ' ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ—ਜੋ ਮਹੀਨ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰੇਮੰਡ ਕਾਰਵਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਵਿਊਫ਼ਾਈਂਡਰ' ਏਦਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: “ਇਕ ਬੰਦਾ, ਜੀਹਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਫੋਟੋ ਵੇਚਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।” ਫੇਰ ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ? ਕਹਾਣੀ ਏਹੀ ਕੁਝ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਲ ਨੂੰ ਵੇਹਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸਾਰ ਤੁਹਾਡਾ ਰੋਜ਼-ਮੱਰਾ ਦਾ ਖੜ੍ਹਾ ਖੜੋਤਾ ਜੀਵਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਜ ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਏਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸਮਾਨ ਵੇਚਣ ਤੁਹਾਡੇ ਬੂਹੇ ਆਵੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਵਰਗੀ 'ਵੱਡੀ

ਘਟਨਾ' ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਘੱਟ ਹੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਇਦ 'ਬਾਹਲੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ' ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ। ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਹ ਅਜਬ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ। ਜੇ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਜੇ ਨਿੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੀ ਨਿੱਕੀ ਤੇ ਸੀਮਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੁਲਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਦੇਰ ਤਾਈਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ 'ਸਵੀਟ ਡ੍ਰੀਮਜ਼' ਲਿਖ ਕੇ 'ਦ ਨਿਊਯਾਰਕ' ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਐਡੀਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ : ਏਹ ਕੀਹਦੇ ਬਾਰੇ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ—“ਇਕ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੀ ਕਾਰਕ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਸੰਦ ਖਰੀਦਦੀ ਹੈ।” ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਬਸ ਏਨੀ ਹੀ ਸੀ—ਔਰਤ ਸੰਦ ਖਰੀਦਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਾਰੇ ਜੀਨ ਜਾਂ ਡੀ.ਐੱਨ.ਏ. ਉਹਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰ ਸੈੱਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅੱਖ ਨਾਲ ਦਿਸਦਾ ਤਕ ਨਹੀਂ। ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਉਹ ਸੈੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੱਚ ਤੇ ਵਰਤਾਰਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਬੋਲ-ਬੁਲਾਰਾ ਕਰਨ, ਹੱਥੋਪਾਈ ਹੋਣ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ। ਆਪਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਵਸਤੂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਦਰਸਾਅ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਨੀਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਣਨ ਦੀ, ਕਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ? ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਿਆਨ ਜੋਗ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨੇ ? ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਨਹੀਂ ਫਿਰਦਾ। ਹਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦਿਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਖਬਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕੁਝ ਐਸਾ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਜ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਏਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਖੋਜ ਮੈਂ ਸਫ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਤੱਤਸਾਰ ਦਿਸਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਲਿਖ ਲੈਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੁੱਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਏਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਆਖਰ ਉਹ ਗਹਿਰਾ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੀਹਨੇ ਝਲਕ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਲੁਕਾਅ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਹਿਜ-ਬੋਧ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਟੇਕ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂ ? ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਨਾਵਲ-ਨਾਟਕ ਕਥਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਜੀਵਨ-ਵਾਰਤਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਏਸ ਗੱਲ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਾਂ। ਏਹ ਤਾਂ ਕਮਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਈ ਦੀਆਂ ਨੇ, ਕਲਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਰਚਦਾ। ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਕਥਾ ਲਿਖਦੇ ਲਿਖਦੇ ਜਾਣੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੰਢੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵਨਾ ਰੱਖੀਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰੀਦਾ ਹੈ, ਘਿਰਣਾ ਵੀ ਕਰੀਦੀ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰ। ਬਸ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਈਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਏਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਘੁੰਮਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ—ਜੰਗਲ ਏਥੇ ਹੈ (ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਏਹ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ)। ਪਰ ਉਹ ਜੰਗਲ ਹੈ ਕੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਘੁੰਮਦੇ-ਘੁੰਮਦੇ ਹੀ ਜਾਣੋਗੇ ਨਾ। ਬੜੀ ਵਾਰੀ ਪਗਡੰਡੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਮੋੜ 'ਤੇ ਪਰਤਣਾ ਪਏਗਾ। ਉਥੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ। ਏਦਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨਵੀਂ ਕਥਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਂ ਨੀਲ ਨਦੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਅਸੀਂ 'ਪਰਤ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਲੱਭਣ' ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ 'ਪਹਿਲੋਂ ਮਿੱਥ ਕੇ' ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰਨੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਤਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਲਿਖਣ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ-ਤੁਰਦੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ 'ਅਨੁਭਵ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਚੌਰਾਹੇ ਤੋਂ ਕਿਧਰ ਦਾ ਰਾਹ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋਏਗਾ।

ਲਿਖਦੇ ਲਿਖਦੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਪਾਤਰ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ—ਬਿਨਾਂ ਜਾਣਿਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਟੈਕਸਟ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ ? ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ। ਬਸ ਏਹ ਆਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਅਹਿਸਾਸ, ਫੁਰਨੇ, ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਾਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਏ ਉਤਰੇ ਖਿਆਲ 'ਤੇ ਵੱਧ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ 20 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰੇ ਕੁਝ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਣੇ-ਮਿੱਥੇ 'ਪਲਾਟ' ਤੋਂ ਹਰ ਵਾਰੀ ਉਕਤਾਅ ਜਾਂਦਾ। ਲੇਖਕ ਅਜੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਖੂਨ ਕੀਹਨੇ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ? ਏਦਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ—ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਤੁਹਾਡਾ ਮਕਸਦ ਕਿੰਨਾ ਵੀ 'ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ' ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅਵੇਸਲੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਸਮਝ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕੀ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਏਹ ਭਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪਲਾਟ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਤੁਰਦੇ ਹਨ, ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਪੇ ਕਿ ਲੇਖਕ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਵਾਂਗ, ਉੱਚੇ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਨਿਰਣੇ ਕਰਨ ਡਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਏਨ੍ਹਾਂ 'ਤੁੱਛ ਜੀਵਾਂ' (ਪਾਠਕਾਂ) ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਏਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ (ਪਾਠਕ-ਲੇਖਕ) ਰਿਸ਼ਤਾ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਜੇਮਜ਼ ਬਾਂਡ ਦੀਆਂ ਕਈ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਪਸੰਦ ਨੇ ਜਾਂ 'ਡਾਈ ਹਾਰਡ' ਵਰਗੀਆਂ ਵੀ। ਪਰ ਏਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਰਿਚਰਡ ਲਿੰਕਲੇਟਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਜੋ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਵੇਖਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਪਛਾਣਦਾ ਤੇ ਯਾਦ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਆਦਾ-ਪਾਲਕ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲੱਭਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਮਨੋਰੰਜਨ ਨਾਲੋਂ 'ਵਧੇਰੇ' ਕੁਝ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਕੋਲ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਮੈਂ ਹੋਰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਏਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕਥਾ ਵਾਂਗ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਏਸ ਵਿਚੋਂ ਧਰਮ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਥਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਚ ਗਈ ਹੈ। ਏਹੀ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਹੈ। 30 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਬਣੀ ਮੂਰਤ-ਸ਼ੇਰ ਜਾਂ ਝੋਟੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ, ਏਸ ਬਾਰੇ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਓਦੋਂ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੰਦੇ ਏਹਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਖੋਜਦੇ ਸਨ? ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਜੋ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਏਹ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜਨ ਦੀ, ਏਹਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨ ਵੱਸ ਚੁੱਕਦਾ ਹਾਂ।

ਏਹ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ 'ਵੇਖ' ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅੱਧੇ ਲੇਖਕ ਮੇਰੇ ਬਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਮੂ, ਰਿਚਰਡ ਫੋਰਡ, ਡੈਨ ਡ'ਲਾਈਲੋ ਤੇ ਸੈਆਂ ਹੋਰ ਹੈਰਾਨਕੁੰਨ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦਿਸ ਰਹੇ ਨੇ। ਹਰ ਪੁਸਤਕ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਜੀਅ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਏਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ—20 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਮੈਂ ਕੈਸਾ ਸੀ, ਜਦ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸਾਂ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਮਰ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਡੈਨ ਡ'ਲਾਈਲੋ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ? ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਿਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰ ਕਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

ਚੰਗੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ 'ਮਿਲਣ' ਵਰਗਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਓਵੇਂ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਜੀਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਭਰੇ ਹੱਡ ਮਾਸ-ਚੰਮ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਏਹ 'ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ' ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਧੀਆ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹੀ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ...।

**